

влася на YouTube-канале, дзе можна было адрасаваць пытанні непасрэдна ўдзельнікам мерапрыемстваў.

На цэнтральнай сцэне выстаўкі па традыцыі прайшлі прэзентацыі найбольш значных кніжных праектаў, узнагароджанне пераможцаў Нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі», а таксама пераможцаў Міжнароднага конкурсу маладых літаратараў «Першацвет».

Можна сцвярджаць, што на Мінскай міжнароднай выстаўцы кожны знайшоў «сваю» кнігу — па ўзросце і інтарэсах (*Паводле А. Піменава*).

Якую «сваю» кнігу вы хацелі б знайсці на гэтай кніжнай выстаўцы? Якія мерапрыемствы выстаўкі вам захацелася наведаць? Ці згодны вы з выказваннем: «Скажы, якія кнігі стаяць на тваёй паліцы, — і я раскажу, які ты»? Якім кнігам — папяровым або электронным — вы аддаеце перавагу? Чаму? Як часта вы заходзіце ў кнігарню? З якой мэтай?

Раствлумачце правапіс выдзеленых слоў.

Падрыхтуйце эсэ на тэму «Кніга ў маім жыцці».

108. Выканайце інтэрактыўнае заданне «Сказы з адасобленымі членамі».

§ 0–8

Практ.
1–7

§ 8. Правілы пабудовы сказаў са звароткамі, знакамі прыпынку

Мэта сказаў са звароткамі — засяродзіць увагу слухачоў (чытачоў) на прадмеце паведамлення, перадаць загад, просьбу, пажаданне таго, хто гаворыць. Называючы адрасата, зваротак разам з іншымі членамі сказа ўдзельнічае ў камунікатыўнай функцыі маўлення.

Выбар пэўнай формы зваротка прама або ўскосна адлюстроўвае адносіны да суб'ядніка, абумоўленыя ўзроставымі, сацыяльнымі, асабістымі кантактамі, а таксама эмацыянальным станам таго, хто гаворыць, узроўнем яго маўленчай культуры.

Асноўная сфера ўжывання сказаў са звароткамі:

а) вуснае або пісьмовае дыялагічнае маўленне:

— *Добрага дня, сейбіты!* — *раздаўся голас Андрэя Сцяпанавіча.*

— *Добры дзень, брыгадзір!* — *дружна пачулася ў адказ;*

б) мова аратарскіх выступленняў: *Шаноўныя настаўнікі, дазвольце павіншаваць вас з прафесійным святам;*

в) маўленне дзелавога характару: *Калегі, пачынаем пасяджэнне кафедры;*

г) мова прыватнай і афіцыйнай перапіскі, дзе зваротак з'яўляецца формулай, з якой пачынаецца пісьмо: *Дарагія мае сямейнікі, нарэшце з'явілася хвілінка напісаць вам;*

д) мова паэтычных твораў: *Ах, восень, восень, ты пад сонцам неапісальнай пекнаты* (П. Броўка).

109. Прачытайце. З апораў на тэкст дапішыце наступны сказ: *Стылістычныя асаблівасці сказаў са звароткамі заключаюцца ў тым, што ...*

Зваротак часцей за ўсё ўжываецца, каб звярнуць увагу чытача ці слухача. У стылістычным плане розныя віды зваротка з'яўляюцца адным з найбольш выразных граматычных сродкаў мовы. У *афіцыйным стылі* яго выкарыстанне з'яўляецца лагічным, бо дазваляе дакладна абазначыць адрасата. У *гутарковым стылі* зваротак — адзін з абавязковых элементаў, які дае магчымасць выразна праілюстраваць адносіны суразмоўнікаў або стаўленне аўтара да адрасата.

У *мастацкім творы*, асабліва ў вершы, звароткі з'яўляюцца элементам рытарычных зваротаў. Пры іх дапамозе выражаецца безліч чалавечых пачуццяў — пяшчота, любоў, расчараванне^{ст}, ухваленне, захапленне і г. д. У мастацкім і публіцыстычным маўленні развітыя звароткі становяцца сродкам ацэначнай характарыстыкі персанажаў і стылізацыі іх мовы: *Зямелька мая, мая родная, запала ж ты ў душу* (В. Шахаб).

- Растлумачце правапіс канчаткаў назойнікаў у родным склоне.
- Выпішыце з тэксту простыя ўскладненыя сказы і зрабіце іх сінтаксічны разбор.
- Выпішыце словы, што адпавядаюць правілу «Правапіс канчаткаў назойнікаў у форме меснага склону адзіночнага ліку».

110. Ці згодны вы з думкай, што наша ўспрыманне мастацкага тэксту залежыць ад ступені яго разумення? Прачытайце верш-прывітанне А. Багамолавай «Максіму Багдановічу». Растлумачце, чаму аўтар ужывае розныя формы звароту да паэта. Якім чынам эмацыянальны настрой верша падтрымліваецца паўтарамі, знакамі прыпынку? Што вы ведаеце пра зборнік «Вянок» паэта?

Добрай раніцы табе, Максімка!
Добры дзень табе, Максім!
Вечар добры табе, Максіме!
125 гадоў ты побач з намі ўсімі.

І жывеш ты ў вершах,
 І ніхто не ведае,
 які верш твой лепшы.
 ...Гэта ж трэба было так, гэта ж трэба
без сварак і звадак
 ляцець да неба!
 Гэта ж трэба было так казаць
Пра родныя нівы і родныя хаты...
І пра пяскі далёкае егіпецкай зямлі...
 І так садзіць не ў Беларусі
Васількі заўзята,
 Каб праз гады яны і прарасталі, і цвілі!..
 Гэта ж трэба было так,
 Гэта ж трэба...

Якую ролю адыгрываюць паэтычныя радкі, набраныя курсівам?

Паразжайце, якія моўныя сродкі дапамагаюць стварыць эстэтычна вартасныя вобразы.

- Выпішыце з тэксту сказ з рознымі відамі сувязі. Пабудуйце яго схему.

111. Разгледзьце схемы сказаў са звароткамі. Раскажыце пра пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах са звароткамі.

1. З! ... !
2. ... , з,
3. ... , з?
4. Эх, з,
5. Эх ты, з,
6. О з, ... !

Звароткі разам са словамі, якія да іх адносяцца, выдзяляюцца коскамі незалежна ад таго, якое месца займаюць у сказе: *Мама, заставайся маладою, запаветнай песняю зямлю...* (Г. Дашкевіч); *Шумі, сасна, над ветрам рэзкім, твой шум — жыццё чужой душы* (Р. Баравікова); *Вы выйшлі ўдалеч, маладыя, вам доўга крочыць праз гады* (П. Броўка); *Абудзіся, зямелькі гаючая сіла!* (А. Канапелька).

Калі зваротак раздзяляецца на часткі іншымі словамі, то кожная з частак выдзяляецца коскамі: *Не плач жа, бярозка, не лі свае слёзы, красуня...* (А. Куляшоў); *Сонейка, як ты свеціш, яснае!*

Калі звароткі стаяць у пачатку або ў канцы сказа і вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй, пасля іх ставіцца клічнік: *Дзеці! Даражыце блаславеннем бацькоў, яно найдаражэйшая спадчына* (У. Ліпскі); *Беларуская мова! Ты ў сэрцах моладзі* (З часопіса «Маладосць»); *Ты ў працы мяне, беларуса, натхняеш, маё беларускае слова — крышталё!* (П. Пруднікаў).

Выклічнікі пры зваротках аддзяляюцца коскамі, калі яны не маюць падкрэсленай клічнай інтанацыі: *Э, мой хлопчыку, каб замак мог, як людзі, гаварыць!* (Я. Колас); *Эх, Іван, Іван! Самага галоўнага ты так і не разгадаў* (І. Навуменка); *Эх, матулечка, не трэба сумаваць.*

Заўвага 1. Выклічнікі перад асабовымі займеннікамі коскамі не аддзяляюцца: *Эх ты, жыццё, жыццё людское!* (Я. Колас).

Заўвага 2. Не аддзяляецца коскай ад зваротка часціца **о**: *О Беларусь, мая калыска, жыццё маё, прытулак мой! З гарачаю любоўю нізка схіляюся перад табой* (П. Глебка).

Пасля выклічніка пры зваротку ставіцца клічнік, калі выклічнік вымаўляецца з адпаведнай інтанацыяй: *Ах! Мікіта! Які ты малайчына, што адведаў хворага!*

112. Прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку. Назавіце звароткі. Чым яны выражаны? Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

Роднаму слову

Я хачу, каб ты жыло, маё харошае,
трапяткое, мужае і сціплае...
Ведаю, што не куплю цябе за грошы я,
шапаткое, мудрае і мілае...

Я хачу, каб выспела ты, гожае,
у душы маёй прывабнай песняю,
каб мелодыя плыла прыгожая
і гаіла далеч думкай весняю.

З. Калкоўская.

113. Прачытайце сказы. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Раствлумачце іх пастаноўку.

1. Эх зіма Палютавала? (*Г. Пашкоў*). 2. Дабранач табе Белавежская^Ф пушча і вежа каменная^{СП} і ўвесь родны край (*Л. Валасюк*).

3. Суседка мая У акно зазірнула зноў лета (*В. Дэбіш*). 4. Шчасця мы Радзіма дарагая не шукаем за мяжой (*М. Маляўка*). 5. Летуценніца-вясна паглядзі мне ў вочы!.. (*І. Карэнда*). 6. Дарагі Іване Дзён колькі як збіраюся напісаць табе (*Я. Скрыган*). 7. Мілае сонца табе я здзівілася^{сн} (*Н. Маеўская*). 8. Да сустрэчы да новай сустрэчы наша маці-зямля Беларусь! (*С. Валодзька*). 9. Ну браткі вось гэта служба дык служба (*Ядвігін Ш.*). 10. Эх луг шырокі Як жывы ты праменнем сонейка заліты (*Я. Колас*). 11. О мая Урсула ты аднойчы паспачувала адзінокай дзікай грушы ў полі (*Г. Марчук*). 12. Кувай зязюля мілая кувай не за сябе прашу — за родны край (*М. Маляўка*). 13. Маміна слова ласка твая без меж. Толькі ты мяне на зямлі трымаеш і да мамы мяне павядзеш... (*Р. Барадулін*). 14. Зямля маіх бацькоў табе я прысягаю, тут кожны каласок з любоўю абдымаю (*А. Ралькевіч*). 15. О Беларусь Мяне ты ўзрасціла (*А. Грачанікаў*). 16. Спявай івалга загойвай нашы душэўныя раны (*Г. Марчук*).

114. Спішыце прыказкі, расстаўляючы, дзе патрэбна, знакі прыпынку.

1. Дружба дружба цяжкая твая служба! 2. Не журыся тата будзе й наша свята. 3. Будзь сыноч тату сынком, а тата — да смерці табе тата. 4. Гадуй маці дзеці будзеш шчасце меці. 5. Не бядуй сыноч што кепска паслаўся, абы добра выспаўся. 6. Вазьмі Даніла што нам няміла. 7. Паглядзі сава якая сама.

Растлумачце сэнс прыказак.

115. Складзіце сказы са звароткамі па схемах на адну з тэм: «Беражыце прыроду», «Захоўвайце правілы дарожнага руху», «Захоўвайце правілы паводзін на вадзе».

1. З! ... ! 2. ... , з, ... ! 3. ... , з!

116. Напішыце сачыненне на тэму «Мой заповіт нашчадкам», выкарыстоўваючы сказы са звароткамі.

117. Прачытайце ўрывак з пісьма Рыгора Барадуліна да сваёй маці.

Дарагая любая мамачка!

Даўно не пісаў табе, даўно не пытаў, як кукуе адна мая зязюлька баравая, шэрая.

Родная мамачка хацеў каб Новы год прайшоў дужа добра але не заўсёды тое бывае, што хочаш... Прабач мая дарагая залатая, палавіна серабра, калі што не так сказаў калі што не так зрабіў. Забегаўся, замітусіўся. Даруй дарагая Акуліна Андрэеўна за ўсё дрэннае за ўсё непрыемнае што ты бачыла ад мяне...

Рукі твае, галаву тваю цалую.

Рыгорка.

Назавіце сказы са звароткамі. Звярніце ўвагу на словы, якімі паэт называе сваю маці.

Спішыце выдзеленыя сказы, расстаўляючы, дзе патрэбна, знакі прыпынку. Раствлумачце іх пастаноўку.

Напішыце пісьмо сябру, бацькам, сваякам. Выкарыстайце звароткі.

118. Прачытайце. Пісьмова адкажыце на пытанне: *Якія экспрэсіўныя сродкі сінтаксічнага ўзроўню дапамагаюць асэнсаваць змест тэксту, яго эстэтычнае ўспрыманне?*

Экспрэсіўныя сродкі сінтаксічнага ўзроўню разнастайныя і па структуры, і па функцыі. Гэта і *шматпрыназоўнікавасць*, і *аднародныя члены сказа*, *градацыя*, *назоўны ўяўлення*, і *парцэляцыя*, *рытарычнае пытанне* і іншыя. Увогуле *экспрэсіўны сінтаксіс* вызначаецца багаццем *стылістычных фігур*, якія ўкладзены ў арыгінальную форму, ствараюць эстэтычна вартасныя вобразы (*В. Гуліцкая*).

Раствлумачце змест выдзеленых сінтаксічных тэрмінаў з дапамогай інтэрнэт-рэсурсаў або выдання: *Энцыклапедыя для школьнікаў і студэнтаў*: у 12 т. Том 7. Беларуская мова / рэдкал. : У. У. Андрэевіч (гал. рэд.) [і інш.] — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2017. — 496 с.

119. Якія звароткі выкарыстоўваем мы ў сваім маўленні? Бывае, што надакучліва-трафарэтныя *зайчык мой*, *коцік мой*, *лісічка мая*... А вось мовазнаўца І. Саматыя назвала зваротак «самым яркім этыкетным знакам». Чаму? Адкажыце на пытанне пасля прачытання наступнага тэксту.

Наша мова створана для пяшчоты, якая з веку ў век, з пакалення ў пакаленне перадавалася ў вібрацыях гукаў, мяккасці, мілагучнасці **выразаў**. І нездарма замілаваннем напоўнены самыя цёплыя словы, якімі мы **ласкава** называем блізкіх: *татка*, *матулечка*, *бабулька*, *дзядок*, *братачок*, *сястрыца*.

Нават^м звычайныя звароты да чужых людзей **беларусы** ператваралі ў прыклад найвышэйшай пашаны. Нашы землякі здаўна любілі ўжываць словы з памяншальна-ласкавымі суфіксамі, якія здольныя рабіць цуд, яднаючы розных людзей: *браток ты мой, даражэнькі, сябровачка, суседачка, спадарынька*. Гэтыя выразы прыйшлі ў беларускую літаратуру — скарбніцу ласкавых слоў.

Асабліва дапаможа гэта слоўнае багацце закаханым^м. Калі пачытаць лепшых беларускіх паэтаў, то пяшчота стане часткай душы, якая назапасіць ласкавых, прыгожых слоў на кожны новы дзень. Як называць ЯЕ? *Князёўна, панначка, ясачка, ласачка, красуня, бярозка, ластайка легкакрылая, зорачка спагадная, сонейка яснае, шпышына, кветачка, лілея, гаспадынька...* Ці хаця б працытаваць У. Караткевіча: «Ты — нечаканая радасць. Ты — ночы ласкавай крок».

Знойдуцца словы і для ЯГО: *міленькі, любы, каханы, галубочак мой, анёл ясны, саколік, князюхна, ясакар, ясны пан, уладар, волат, гаспадар, галава...*

Нашы продкі далікатна вызначалі пачуцці, таму і не задаволіліся адным словам *люблю*, а стварылі сваё, адмысловае *кахаю*. Любіць можна ўсіх, а вось кахаць *дзяўчыну, хлапчыну, сваю палавіну*.

Дарыце ім радасць прыемных слоў штодня, і вы зразумеце, якую чароўную сілу мае ласкавае слова, калі яно сказана на роднай мове!^{сн}

Назавіце сказы з адасобленымі членамі. Раствлумачце знакі прыпынку ў іх. У словах, пазначаных тлустым шрыфтам, вызначце націск.

- Вызначце слова *і* як часціну мовы ў апошніх сказах.
- Назавіце сказы з простым дзяслоўным, састаўным дзяслоўным і састаўным іменным тыпам выказніка.

§ 0–8

Практ.
8–15

§ 9. Правілы пабудовы сказаў з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі, знакі прыпынку

Сказы з пабочнымі словамі маюць разнастайнае прызначэнне. Яны могуць указваць на пэўнасць або няпэўнасць паведамлення, даваць яму эмацыянальную ацэнку, характарызаваць стыль, экспрэсію маўлення, указваць на суадносіны паміж часткамі выказвання.

Пабочныя канструкцыі (словы, словазлучэнні, сказы) стылістычна разнародныя, яны шырока распаўсюджаны ў кніжных

і гутарковым стылях. У мастацкай літаратуры канструкцыі выкарыстоўваюцца як выразны сродак для стварэння маўленчых характарыстык персанажаў. Навуковаму і афіцыйнаму стылям уласцівы пабочныя словы, словазлучэнні і сказы, якія выражаюць лагічныя сувязі і адносіны паміж кампанентамі выказвання, указваюць на паслядоўнасць выкладу думак.

Злоўжываць сказамі з пабочнымі словамі не трэба. Ужытыя недарэчы, яны могуць выклікаць наступныя памылкі:

- няправільны выбар пабочнага слова: *Дзяўчынкі з надзеяй ўглядаліся ў цемру: **напэўна**, з'явіцца знаёмая фігура;*
- выкарыстанне лішніх пабочных слоў: ***Можа быць**, яны ведалі, што іх любяць і чакаюць дома;*
- ужыванне пабочных слоў (словазлучэнняў), якія ствараюць двухсэнсоўнасць выказвання: ***Па словах рыбакоў**, ноччу быў шторм, а цяпер спакойна;*
- выкарыстанне пабочнага сказа як самастойнага: *Кнігі — крыніца ведаў. **Як лічаць многія.***

120. Прачытайце прыклады парамі. Выпішыце сказы з пабочнымі словамі, расстаўляючы, дзе трэба, коскі. Ахарактарызуйце значэнні, якія надаюць сказам пабочныя словы.

1. **Здавалася** яна [вёска] прырасла навек да зямлі (*І. Пташнікаў*). І ён, хлапчук, суцішваў свой крок, праходзячы каля ратушы, якая **здавалася** яму прыстанішчам вечнасці (*А. Лойка*). 2. **Сапраўды** ў лесе было ціха і глуха (*К. Чорны*). Ва ўсёй постаці старога зубра было **сапраўды** нешта дзікае, ляснае, першабытнае (*В. Вольскі*). 3. З гэтай горкі **відаць** уся вёска. На дварэ ранак **відаць** багаты сонцам і росамі (*П. Пестрак*). 4. Усё **здаецца** добрым, радасным (*І. Мележ*). **Здаецца** проста на вачах збудаваўся, вырас горад (*І. Мележ*). 5. Сустрэча запланавана была на вечар **аднак** надвор'е, на жаль, унесла свае праўкі ў план (*Я. Брыль*). Пагодлівых дзён і начэй было **аднак** больш, чым дажджлівых і хмарных (*Я. Брыль*).

● Выпішыце слова, якое адпавядае правілу «Правапіс суфіксаў дзеясловаў **-ва-** (**-ава-**, **-ява-**)». Запішыце 7-10 прыкладаў, суадносных з гэтай арфаграмай.

● Вызначце тып складаных сказаў у практыкаванні.

Растлумачце розніцу паміж выразамі *на дварэ* і *на двары*.

121. Устаўце ў наступныя сказы пабочныя словы, якія выражаюць розныя адносіны таго, хто гаворыць, да зместу выказвання. Карыстайцеся інфармацыяй, прыведзенай у схеме «Сэнсавыя (семантычныя) разрады пабочных слоў». Растлумачце, як змяняецца значэнне сказаў пры гэтым.

1. Дамашняе заданне нескладанае.
2. Паход у тэатр будзе цікавы.
3. Экзамен здалі добра.

Значэнне ўпэўненасці	<i>безумоўна, несумненна, канечне, без сумнення, вядома, бяспрэчна, сапраўды, на самай справе, зразумела</i>
Значэнне няўпэўненасці, меркавання	<i>можа, напэўна, здаецца, мабыць, можа быць, відаць, магчыма, думаецца, мяркую, верагодна, хутчэй за ўсё, калі я не памыляюся</i>
Крыніца, аўтарства выказвання	<i>па-мойму, па-твойму, па словах, на думку, паводле меркавання, паводле выказвання, па звестках, на мой погляд, на наш погляд, па нашых падліках, з пункту погляду, як вядома, як прынята лічыць, як кажуць, як лічаць</i>
Эмацыянальныя адносіны да фактаў рэчаіснасці	<i>на шчасце, на няшчасце, на жаль, на дзіва, як на злосць, як на бяду, сорамна прызнацца, дзіўная справа, нічога не скажаш, апроч жартаў</i>
Імкненне наладзіць кантакт з суседзікам	<i>калі ласка, паслухайце, чэснае слова, бачыце, паверце, уявіце, можаце сабе ўявіць, згадзіцеся, зрабіце ласку, прабачце, абяцаю, прашу вас, прызнаюся, трэба прызнацца, па сутнасці</i>

122. Уявіце наступную сітуацыю: вам трэба малодшаму брату (сястры) даказаць, што пісьменнасць чалавека — вынік уласнай сістэматычнай працы. З дапамогай пабочных слоў, што падкрэсліваюць лагічныя адносіны паміж часткамі (гл. даведку), стварыце адпаведнае выказванне. Можна выкарыстаць наступныя парадкі.

1. Трэба ўважліва слухаць тлумачэнне правіла на ўроку.
2. Варта імкнуцца зразумець змест правіла, яго логіку, скарыстання тэрміны.

3. Трэба прыводзіць прыклады на вывучанае правіла, звяртаць увагу на правапіс і граматыку.

4. Неабходна паўтараць, запамінаць правіла.

5. Пажадана змест правіла ўзнаўляць з дапамогай схемы, скарачанага запісу.

Для даведкі: *па-першае, па-другое, па-трэцяе, значыць, нарэшце, напрыклад, у прыватнасці, між іншым, дарэчы, заўважым, падкрэслім, да таго ж, акрамя таго, аднак, наадварот, такім чынам, адным словам, падводзячы вынікі, наогул, як я ўжо сказаў (сказала).*

123. Дапоўніце тэкст.

Пабочныя словы, словазлучэнні, сказы выдзяляюцца

Калі побочныя словы ідуць адно за адным, то яны

Калі побочнае слова стаіць перад адасобленым членам сказа, то

Калі побочнае слова стаіць пасля злучніка, які звязвае члены сказа або часткі складанага сказа, то

Злучнік *а* не аддзяляецца ад побочных канструкцый, калі

Узмацняльная часціца *і* перад побочнымі канструкцыямі

Устаўныя канструкцыі на пісьме

124. Прачытайце тэкст. Замест шматкроп'я ўстаўце побочныя словы (карыстаўся даведкай). Якія адносіны да зместу выказвання выражаюць побочныя словы? Спішыце тэкст, устаўляючы ў словы патрэбныя літары і ставячы, дзе патрэбна, знакі прыпынку.

Камп'ют..р усё больш уваходзіць у наша жыццё. Відавочна што цесныя «кантакты» з ім могуць быць (*не*)б..спечнымі для здароўя калі не прытрымлівацца ..лементарных правіл. ... памяшканне дзе знаходзіцца камп'ют..р павінна быць прасторным з пастаянным абнаўленнем паветра а мінімальна пло..ча для манітора павінна складаць 9-10 кв. метраў. ... адлегласць ад вачэй да манітор.. не павінна быць меншай за 50 см, аптымальна адлегласць выц..гнутай рукі. ... нельга працаваць за камп'ют..рам у цёмным або (*паў*)цёмным памяшканні. Рабоча.. месца таксама павінна а..павядаць пэўным патрабаванн..м. ... мышка павінна знаходзіцца на адным узроўн.. з клаві..турай а клаві..тура крыху вышэй за ўзров..нь сцёгнаў інакш стом..цца рукі. ... запалёнчыя і дыстрафічныя захворванні суставаў праф..сійная хвароба камп'ют..ршыкаў. ... трэба пам..таць камп'ют..р

моцная крыніца электрамагнітнага поля таму пасля кожных 45-50 хвілін працы варта рабіць 10-хвілінны п.рапынак і праветр..ваць памяшканне (*З часопіса «Беларусь»*).

Для даведкі: *па-другое, між іншым, па-першае, акрамя таго, да таго ж, у прыватнасці.*

- Выпішыце складаны сказ з рознымі відамі сувязі. Пабудуйце яго схему.

Пабочныя словы, словазлучэнні, сказы вымаўляюцца па ніжжаным тонам і больш хуткім тэмпам, выдзяляюцца невялікімі інтанацыйнымі паўзамі, а на пісьме — коскамі.

К о с к а м і в ы д з я л я ю ц ц а пабочныя словы, словазлучэнні, сказы, якія стаяць у сярэдзіне або ў пачатку сказа і перадаюць эмацыянальную ацэнку фактаў рэчаіснасці, пачуццёвую рэакцыю на факты, пра якія гаворыцца ў сказе, паказваюць на крыніцу паведамлення, прыналежнасць выказанай думкі, выражаюць адносіны таго, хто гаворыць, да слухача і да т. п.: *Вялікае, кажуць, добра бачыцца на адлегласці* (М. Калачынскі); *Я, скажу шчыра, спалохаўся* (А. Асіпенка).

Заўвага. Ад пабочных слоў неабходна адрозніваць словы, якія ўжываюцца ў ролі часціцы або прыслоўя. Яны к о с к а м і н е в ы д з я л я ю ц ц а: *Можа пайсці на секцыю па валейболе? Усталявалася цёплае надвор'е, ужо напэўна прыляцяць буслы.* Параўн.: *Ці пайсці на секцыю па валейболе? Усталявалася цёплае надвор'е, ужо дакладна прыляцяць буслы.*

К о с к а й р а з д з я л я ю ц ц а пабочныя словы, словазлучэнні і сказы, калі яны ідуць адно за адным: *Само сабой, канечне, паехалі яны ў лес* (Я. Колас); *Адным словам, на нашу агульную думку, усе мы ўчатырох былі добрымі хлопцамі* (І. Навуменка).

Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы аддзяляюцца коскамі ад папярэдніх злучнікаў, якія звязваюць члены сказа або часткі складанага сказа: *Сосны вымкнуць угару, як свечкі, сонца вершаліны ім прыпаліць, і, здаецца, так стаяць ім вечнасць — толькі б перад бураю ўстаялі!* (А. Зэкаў).

Калі злучнік *а* ўтварае адно цэлае з наступнай пабочнай канструкцыяй (словам, словазлучэннем, сказам), то ён не аддзяляецца ад гэтай канструкцыі коскай: *а можа, а магчыма, а значыцца, а між іншым, а па-другое: Іншыя гарады*

складваліся, раслі дзясяткамі, а можа, і сотнямі год (Т. Хадкевіч); Па-першае, трэба забяспечыць людзей усім неабходным інвентаром, а па-другое, арганізаваць дастаўку ў поле гарачай ежы. Параўн.: Не год, а, магчыма, два прайшло з нашай апошняй сустрэчы.

Коскай не аддзяляецца ад пабочных канструкцый узмацняльная часціца і: **І сапраўды, гэта не кепская думка!** (Я. Колас).

Выдзяляюцца працяжнікамі або бяруцца ў дужкі ўстаўныя канструкцыі, якія служаць у якасці тлумачэнняў, заўваг, дадатковых звестак, удакладненняў да асноўнага сказа: **Я першы раз быў у горадзе, і Мазыр — хоць гэта горад і не надта вялікі — зробіў на мяне надзвычайнае ўражанне** (І. Навуменка); **Асвейскае возера (пасля Нарачы яно — другое па велічыні) кожнаму вандроўніку запомніцца самым буйным востравам Беларусі** (У. Ягоўдзік).

Заўвага. Перад закрывальнай дужкай пасля ўстаўной канструкцыі ставяцца знакі прыпынку, якія патрабуюцца кантэкстам (клічнік, пыталынік або шматкроп’е): **Ніколі не спадзявайся, што мае ногі яшчэ здольны на такі марафон (з Гродна да Мастоў — 63 км!)** (А. Карпюк); **Прыемнае адчуванне з’яўляецца (ці няпраўда?), калі закончыш усе справы своєчасова.**

Калі ўстаўная канструкцыя, якая выдзяляецца працяжнікамі, знаходзіцца паміж часткамі, дзе павінна ставіцца коска, або калі ў канцы ўстаўной канструкцыі ёсць гэты знак прыпынку, то коска спалучаецца з працяжнікам і ставіцца перад другім працяжнікам: **У кнігах, што прынёс бібліятэкар — іх было дзесяць, — мы спадзяваліся знайсці патрэбную для даклада інфармацыю.**

125. Прачытайце сказы, захоўваючы правільную інтанацыю. Спішыце, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы патрэбныя знакі прыпынку.

1. Ды (н..)калі смутак мой згубіцца ў змроку канец мае ўсё ў гэтым грэшным жыцці (В. Дабіш). 2. Ён падтрымліваў мае прапановы а значыць і клас падтрымліваў іх (Э. Луканскі). 3. Назва Міёры ці гістарычны варыянт Мёры (н..)звычайная і нават экзатычная для Беларусі (А. Яфімаў). 4. Калі забрала сястра да сябе маці гэта здарылася амаль адразу пасля таго як ён паступіў ва ўніверсітэт у Ленінградзе бываць у вёсцы яму (н..)выпадала (У. Гаўрыловіч).

5. Можа павячэраеце? (*І. Гурскі*). 6. «Шэрым» ён называў Свідэрскага (*па*)першае за тое што той звычайна апранаўся (*н..*)ярка (*па*)другое паўсюль імкнуўся трымацца (*н..*)прыкметна (*па*)трэцяе (*н..*)колі (*н..*)чога пра сябе (*н..*)распавядаў і (*па*)чацвёртае па аналогіі з імем Сяргей (*Я. Коней*). 7. Лес атрасаў з сябе счарнеласць^Ф святлеў і здаецца на вачах дужэў харашэў напаўняўся галасамі сваіх насельнікаў (*У. Ліпскі*). 8. Размова аднак (*н..*)клеілася (*З. Прыгодзіч*).

126. Прачытайце тэкст. Чаму свята апошняга званка чакаюць не толькі выпускнікі? Што выражаюць пабочныя словы ў тэксце? Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку.

Свята апошняга званка

Кожны навучальны год у школе завяршаецца гэтым традыцыйным урачыстым мерапрыемствам. І хоць «званок» гэты (*па*)сапраўднаму апошні толькі для выпускнікоў з (*не*)цярпеннем чакаюць свята апошняга званка ўсе вучні.^{СН} Бо наперадзе іх чакае лета і самыя доўгія школьныя канікулы.

Праўда саміх выпускнікоў чакаюць ужо (*не*)канікулы а першыя ў жыцці экзамены...

На свяце апошняга званка заўжды шмат кветак. І вельмі шмат гасцей.

І канечне самы кранальны момант свята — гэта калі для выпускнікоў гучыць іх самы апошні школьны званок. А адбываецца гэта такім чынам: самы рослы вучань выпускнога класа садзіць сабе на плячо каго(*сьці*) з (*перша*)класнікаў і так яны разам праходзяць уздоўж шарэнгі вучняў. А (*перша*)класнік у гэты час з усяе сілы трасе над галавой маленькім званочкам...

Праўда бываюць гады калі сярод вучняў выпускнога класа няма больш(*мени*) рослых. І тады маленькага (*перша*)класніка са званочкам проста вядуць за руку...

Але званочак усё роўна звініць. І гэтак жа весела і звонка ён будзе звінець праз тры месяцы першага верасня...

Значыць школьнае жыццё будзе працягвацца далей (*Г. Аўласенка*).

127. Напішыце замалёўку аб святах у вашай школе на тэму «Традыцыі нашай школы» («Свята, якое мне запомнілася», «Памятная дата»), ужываючы сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.

128. Прачытайце ўспаміны І. Шамякіна пра І. Мележа. Якім уяўляецца вам І. Мележ? Запішыце тэкст, устаўляючы на месцы пропуску пабочныя або ўстаўныя канструкцыі з дужак. Што перадаюць пабочныя і ўстаўныя канструкцыі ў тэксце? Пракаменціруйце пунктуацыйнае афармленне ўтвораных сказаў.

У рабоце ... у нас з Мележам часам узнікалі канфлікты, большасць з якіх мы вырашалі самі ці з дапамогай калег (і я лічу гэта зусім натуральна). Мы па-рознаму ставіліся да тых ці іншых праблем, твораў, людзей. Здаралася, што тое, што я лічыў сур'ёзным, Іван Паўлавіч такім не лічыў, ці наадварот. ... ён больш скептычна ставіўся да нашага кіраўнічага тлуму, да шматлікіх пасяджэнняў, пастаноў, якія наўрад ці памагалі творчасці (увогуле). І ён меў рацыю (як я пераконваюся цяпер; можа позна).

129. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Няскораная Цытадэль

У Музеі абароны Брэсцкай крэпасці захоўваецца копія карціны польскага мастака Марціна Залескага. Яна дае ўяўленне аб тым, як выглядала гэта збудаванне ў яго першапачатковым выглядзе ў 1840 годзе. Цяпер Брэсцкая крэпасць бяспрэчна прыцягвае ўвагу як помнік ваеннай гісторыі дзе перакрыжоўваліся інтарэсы многіх еўрапейскіх дзяржаў і дазваляе меркаваць пра развіццё ваеннага доўлідства сяродзіны XIX стагоддзя.

Пабудаваная на месцы старажытнага Бярэсця ў далейшым — Брэст-Літоўска крэпасць была адкрыта 26 красавіка 1842 года. Узвядзенне ў 1878—1888 гадах ліній фартоў зрабіла крэпасць важным стратэгічным вузлом на заходніх межах Расійскай імперыі. Мадэрнізаваў фарты ў пачатку мінулага стагоддзя ваенны інжынер Дзмітрый Карбышаў. Ядро крэпасці складалася з Цытадэлі, або Цэнтральнага ўмацавання, і трох іншых умацаванняў — Кобрынскага, Цярэспальскага і Валынскага. На тэрыторыі крэпасці размяшчаліся 14 фартоў, 5 абарончых казарм, 21 прамежкавы ахоўны пункт з кальцавой лініяй абароны ў 45 кіламетраў. Не ўсе ўмацаванні і масты захаваліся да нашых дзён. Адлік страт крэпасць вядзе з Першай сусветнай вайны. У жніўні 1914 года Вярхоўнае камандаванне рускай арміі прыняло рашэнне аб эвакуацыі ваеннаслужачых і іх сем'яў, маёмасці, зброі, боепрыпасаў. Асобныя абаронныя збудаванні былі ўзарваны. Істотныя разбурэнні прыпадаюць на перыяд жорсткіх баёў пачатку Вялікай Айчыннай вайны. К таму часу крэпасць страціла

сваё значэнне як ваенна-абаронны аб'ект, на яе тэрыторыі знаходзілася каля васьмі тысяч чалавек. На выпадак вайны прадугледжваўся выхад асабовага складу і тэхнікі, для прыкрыцця павінны былі заставацца стралковы батальён і артылерыйскі дывізіён*.

І тым не менш 22 чэрвеня 1941 года чырвонаармейскія казармы і складскія памяшканні ператварыліся ў магутны пункт супраціўлення. Па выбойках у сценах, абпаленай цэгле, чорным ад агню ствале дрэва, што знаходзіцца ў музеі, можна ўявіць, якой сілы абстрэл абрынуўся на абаронцаў крэпасці. Не вытрымлівалі камяні. **Казематы іх налічвалася каля пяцісот былі добра прыстасаваны для вядзення бою. Аднак не ўсе казематы а таўшчыня іх вонкавых сценаў дасягала двух метраў захаваўся.**

У 1952 годзе ў каземаце паўночна-заходняй часткі Цытадэлі быў знойдзены надпіс «Я паміраю, але не здаюся! Бывай, Радзіма. 20/VII — 41 г.».

Людзі якім даводзілася бываць у Брэсцкай крэпасці і сэрцам дакрануцца да гераічнага мінулага безумоўна праходзілі праз Холмскія і Цярэспальскія вароты. Холмскія вароты лічацца сімвалам крэпасці і Брэста (*Паводле А. Капачовай*).

Спішыце выдзеленыя сказы, расстаўляючы, дзе патрэбна, знакі прыпынку. Да якой лексікі паводле сферы ўжывання адносяцца словы *форт, казарма, казематы, батальён, дывізіён*? Раскрыйце іх значэнні.

Карыстаючыся дадатковай літаратурай або інтэрнэт-рэсурсамі, падрыхтуйце паведамленне пра гераічную абарону Брэсцкай крэпасці або пра Дзмітрыя Карбышава.

130. Прачытайце памятку «Як правільна пераказаць тэкст сцісла», запішыце яе па-беларуску. Ужывайце пры гэтым пабочныя словы, словазлучэнні, што ўказваюць на паслядоўнасць думак і сувязь паміж імі.

Памятка

Чтобы пересказать текст сжато, необходимо сделать следующее:

1. Определить:

а) какова главная мысль текста;

- б) сколько частей (микротем) содержится в тексте;
- в) какова главная мысль каждой части;
- г) какая информация текста является основной, какая — второстепенной.

2. Сократить текст за счёт исключения второстепенной информации (*Л. М. Рыбченкова*).

131. Вызначце, да якога стылю належыць наступны тэкст. Дакажыце сваё меркаванне, выкарыстоўваючы пабочныя словы.

У друку, у вусных выказваннях нярэдка сустракаюцца памылкі, звязаныя з ужываннем прыметнікаў, суадносных са словам *кветка*. Трэба памятаць, што *кветачны* — прыгатаваны з кветак: *кветачны адэкалон, кветачны чай. Кветкавы* — які мае адносіны да кветкі, прызначаны для кветак: *кветкавы кіёск, кветкавы дыван, кветкавы магазін, кветкавая выстаўка*. Пра луг, усеяны кветкамі, мы гаворым *квяцісты*. *Квяцісты* — гэта яшчэ і з узорам у кветкі, яркі, каляровы: *квяцісты дыван, квяцістая сукенка. Квяцістай* (вядома, у пераносным сэнсе) можна назваць і афіцыйную прамову — залішне напышлівую, насычаную метафарамамі і рытарычнымі пытаннямі.

Слова *кветка* ўваходзіць у склад вялікай колькасці ўстойлівых спалучэнняў слоў. *Кветкі з чужых палёў!* — абурана скажа даследчык літаратуры, калі заўважыць у творы, які збіраецца рэцэнзаваць, запазычаныя ў іншых аўтараў матывы, думкі, нават вобразы і сінтаксічныя канструкцыі. Калі хочучь падкрэсліць, што нейкі непрыемны выпадак толькі пачатак непрыемнасцей, то кажучь: *гэта яшчэ толькі кветачкі!* У педагагічнай літаратуры можна сустрэць устойлівы выраз *цвісці павінны ўсе кветкі*. Гэта азначае, што кожнае дзіця мае здольнасці, закладзеныя прыродай (*М. Сянкевіч*).

- Выпішыце з тэксту прсты ўскладнены сказ. Зрабіце яго сінтаксічны разбор.

132. Складзіце і запішыце сказы па наступных схемах (пс — пабочныя словы):

[Пс, ...]. [..., пс, ...]. [..., пс].

133. Выканайце інтэрактыўнае заданне «Знакі прыпынку ў сказах з пабочнымі словамі, словазлучэннямі і сказамаі, устаўнымі канструкцыямі».